

Temps de la vida quotidiana i acció política*

Maria Prats

*Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona*

La incorporació del temps a l'esfera pública

La reflexió filosòfica sobre la naturalesa del temps ha donat lloc a concepcions diverses (Elias, 1989), però totes elles coincideixen en considerar el temps com quelcom natural. D'aquí que quan les societats es regeixen per rellotges i calendaris el temps esdevé tan evident i quotidià que deixa de ser objecte de reflexió en si mateix. Les persones experimentem el temps com quelcom independent, que existeix pel seu compte i sense que hi puguem intervenir. De resultes d'aquest fet el temps, especialment el temps de la vida quotidiana, ha estat llargament reclòs a l'esfera domèstica o privada, sense que fos en si mateix un tema d'interès per la vida pública, ni pel debat polític.

Al llarg de les dues darreres dècades aquesta situació ha canviat. La irrupció del temps com a tema de debat social i polític està produint-se de manera accelerada des de la dècada dels vuitanta i des de diferents fronts: en l'àmbit local, sindical o empresarial, entre d'altres, assolint una importància i un protagonisme inesperats. La gran novetat, però, ha estat el fet que el temps social hagi esdevingut objecte d'acció pública (Bonfiglioli, 1997a). Aquest canvi es manifesta, per exemple, en una creixent presència del tema a la premsa, tant en

* Aquest article és una versió resumida i actualitzada del tercer capítol de la tesi doctoral *Temps i vida quotidiana de les dones de Barcelona*, dirigida per la Dra. M. Dolors Garcia Ramon i llegida al Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, l'abril de 1997.

forma d'opinió o de polèmica, com en forma de notícies relacionades amb diferents aspectes del temps de treball o dels horaris dels serveis (comerços, escoles o altres). Aquest fenomen no es produeix de manera aïllada, sinó que està molt relacionat amb la discussió oberta sobre altres qüestions d'actualitat com les del treball i l'ocupació, el repartiment del treball domèstic, el futur de l'estat del benestar, el treball de cura d'infants, de persones grans o malaltes... Cada un d'aquests temes implica el temps com a variable principal, ja que o bé hi ha un excés de temps disponible (cas de l'atur) o bé el temps es presenta com un recurs escàs o insuficient per satisfer les demandes existents.

Temps de treball

Aquesta situació no ha sorgit de manera espontània, sinó que està íntimament relacionada amb la **història del temps de treball** i els seus efectes en el model d'organització social, especialment en els canvis que va implicar el pas de la societat preindustrial a la societat industrial i els canvis que més recentment està suposant el pas de la societat industrial a la societat postindustrial. Ara bé, cal tenir en compte, com adverteix Antonio Chiesi (1992), que les lluites obreres per la reducció del temps de treball eren en realitat manifestacions d'un conflicte de classe i no, tal i com avui emergeix el debat, que el que es manifesta és un conflicte d'ús del temps, que qüestiona les relacions de gènere i les relacions socials tradicionals.

Molts autors han estudiat la història i l'evolució de la durada i l'organització del temps de treball a les societats industrialitzades i pràcticament tots coincideixen en observar que hi ha hagut una tendència a la **reducció**, més o menys sensible segons les èpoques, del temps dedicat al treball. Al segle XVIII es treballava de les cinc del matí a les vuit del vespre, al segle XIX la setmana laboral era de 72 hores i al 1920 era encara de 64 hores de mitjana, el 1962 baixa a 47 hores (Échange et Projets, 1980, pp. 53-54) i actualment i segons els països i els sectors d'activitat, ronda les 40 hores. Avui sembla inevitable que aquesta tendència continuï, cada cop treballem menys hores per dia, menys dies a la setmana, menys setmanes a l'any i menys anys al llarg de la vida que els nostres avis (Offe, Heinze i Braley, 1992; Aznar, 1994). Però aquest procés es produeix de manera prou discreta, entre 1985 i 1990, el nombre mitjà d'hores treballades a la Unió Europea només ha baixat de 40 a 39 hores per setmana (Comisión Europea, 1995) i afectant als individus de manera heterogènia, segons el sexe, els països i els sectors de l'economia.

Un altre element que ha caracteritzat aquest temps de treball, propi de la societat industrial, ha estat l'**homogeneïtzació** i la **sincronització**, que va esdevenir necessària com a resultat dels processos de divisió del treball industrial i que s'ha consolidat en els darrers vint anys (Chiesi, 1992), especialment en les grans empreses de tipus fordista, per acabar amarant a continuació el conjunt de la societat, a través de la generalització d'un model de vida urbana que abasta tots els sectors, fins i tot els no industrials.

En l'era postindustrial, en canvi, i tal com assenyala Gabriella Paolucci (1996), el temps és fragmentat i múltiple, complex i divers. Des dels anys vuitanta, les tendències apunten cap a la substitució de l'antic model inflexible i sincronitzat, en el qual el temps era l'única mesura del treball, a favor del model diversificat i desestandarditzat dels horaris de treball, desincronitzant progressivament els temps de treball i els temps de repòs (Tempia, 1991; Paolucci, 1993, 1996). Factors com la inestabilitat dels mercats, el model d'empresa flexible i la necessitat d'adaptar-se a les fluctuacions estacionals o periòdiques de la demanda d'una banda, i la importància creixent dels serveis, sobretot dels serveis personals i dels lligats al gaudi del temps lliure, han refermat aquest procés. Entre els possibles efectes positius d'aquesta desincronització s'hi trobaria l'alleugeriment de la saturació que pateixen determinats espais, com a resultat del seu ús simultani per part de la població.

Enmig d'aquest context de canvi hi ha també qui qüestiona la noció mateixa de temps de treball (Boulin, Cette i Taddei, 1992). S'argumenta que aquest concepte deixa de tenir sentit quan es deslliga del seu caràcter prescrit, controlat i assalariat. Efectivament, els canvis actuals en la naturalesa del treball en difuminen aquestes característiques, ja que cada cop per més persones es fa més difícil discernir on comença i on acaba el que anomenem treball, perquè el temps de treball envaeix el temps de no treball i viceversa (Paolucci, 1996).

Temps diversos

En aquest procés d'incorporació de la qüestió dels temps en l'agenda política no tothom hi ha intervingut de la mateixa manera. Paga la pena remarcar el paper central que hi han tingut tant el moviment feminista com la investigació que se'n deriva. Tal com veurem en els epígrafs següents, tant a Itàlia com a Barcelona, el debat i les iniciatives sobre els temps s'han desenvolupat a l'escalf dels moviments de dones i de les instàncies dedicades a les dones en diferents administracions. No és casual que això hagi estat així, ja que són justament les dones les que més viuen els problemes derivats de la manca de temps, de la sobrecàrrega i de la compatibilització dels diferents temps de la vida.

Per això ens cal tenir en compte que no totes les persones tenen la mateixa experiència del temps, de fet aquestes experiències són tan diverses com diversos som els humans. Tanmateix podem analitzar aquestes diferències en base a certs elements estructuradors, com per exemple la classe social, l'edat o el gènere. En el nostre cas ens fixarem sobretot en el darrer element, ens interessa recordar com dones i homes vivim **diferents experiències del temps**, tant en el sentit quotidià del temps (Nowotny, 1993), com en el sentit del temps del curs de la vida (Saraceno, 1991; Katz i Monk, 1993). Hi ha expressions, com per exemple les que fan referència a doble presència, doble càrrega o al doble o triple paper, que s'apliquen repetidament a les dones i que en canvi no s'apliquen als homes, evidenciant aquesta diferència en la vivència del temps lligada a les diferents experiències o activitats desenvolupades per uns i altres, així com també

a la diferent disponibilitat de temps que en resulta (Balbo, 1978; Giacomini, 1985; Bimbi, 1991). Tot i així cal dir que també hi ha autors que defensen que en les darreres dècades s'ha observat una convergència en la utilització del temps d'homes i dones, una tendència general cap a la homogeneïtzació en els usos del temps que no es produiria únicament en funció del gènere, sinó també entre classes socials i entre països (Gershuny, 1987, 1992).

Un dels principals elements explicatius d'aquesta diferenciació en la vivència del temps és el treball. La participació desequilibrada d'homes i dones en el treball productiu i en el treball reproductiu i els canvis que s'han anat produint en el repartiment d'aquests treballs en les darreres dècades han de tenir-se en compte a l'hora d'estudiar l'ús del temps per part de dones i homes. Mentre que les taxes femenines de participació en la força de treball han crescut progressivament als països europeus des de 1950, la participació masculina en el treball reproductiu no ha seguit la mateixa tendència. S'ha produït un esvoranc considerable, manifestat en una sobrecàrrega de temps de treball que afecta cada cop més a dones i d'una manera especial a aquelles que afronten situacions familiars amb fortes demandes de treball de cura, reduint les seves perspectives personals a causa de l'escassetat de temps disponible.

Aquesta realitat de la doble presència, amb les conseqüències i dificultats que se'n deriven i la seva incidència diferenciada per gènere, fan que la presència de les dones en el mercat de treball, malgrat ser creixent quantitativament, sigui desigual, ja que dones i homes no gaudeixen d'ocupacions, dedicacions, remuneracions, horaris, responsabilitats... equivalents. Tenint en compte que els sectors més marginals del mercat de treball són també els que tenen major flexibilitat temporal en termes d'horari i de calendari, facilitant la compatibilització de la duplicitat de presències, tendim a trobar-hi una major presència de dones, que són les que majoritàriament han de conviure amb la duplicitat de treballs abans esmentada. Contràriament, les àrees centrals del mercat de treball, caracteritzades per la seva rigidesa temporal, resulten més impermeables a la participació de les dones (Guerra i Pesce, 1991; Tempia, 1991).

Aquest panorama perfila una clara desigualtat de gènere en l'accés al treball remunerat i en el repartiment del treball reproductiu o de cura, però cal tenir en compte que a aquesta s'hi afegeix també una desigualtat de classe remarcable pel que fa a l'ús del temps (Paolucci, 1993). Podem distingir-ne dues expressions com a mínim. Disposar de més o de menys temps i sobretot gaudir de la possibilitat de controlar aquest temps, de flexibilitzar-lo, és a dir poder decidir quan comença i quan acaba al temps de treball és un privilegi a l'abast de molt poques ocupacions, però en tot cas tendeix a ser més possible a mida que avancem en l'escala socioprofessional: professionals liberals, artistes... A l'extrem oposat hi trobem l'experiència de la classe obrera subjecte a uns horaris rígids, fixos o rotatius, sense marge d'autonomia ni llibertat, sobre els quals no intervé la pròpia voluntat més enllà del que hagin pactat els sindicats, sinó que el temps de treball queda determinat en cada moment per les necessitats productives de les empreses. Per la massa creixent de persones que treballen en les diverses versions de l'economia

submergida o paral·lela, en el treball a domicili, el treball a preu fet, el treball domèstic... la paraula horari ja no té sentit perquè el temps de temps de treball és indefinit, permanent, constantment present en el ritme de la vida quotidiana.

Paral·lelament treballar en determinades franges horàries té també una determinada consideració social. Hi ha horaris socialment centrals i per tant més desitjats, que tendeixen a concentrar-se en la franja matinal i de primeres hores de la tarda dels dies «laborables», mentre que els horaris de vespre i nit, així com en el treball els dies festius, són menyspreats i rebutjats per la majoria de la població —malgrat els incentius que a voltes els acompanyen— per l'aïllament social que suposen i els problemes d'adaptació que generen. En el marc de les empreses que funcionen contínuament el tema sol resoldre's mitjançant els horaris rotatius o bé aplicant el privilegi de l'antiguitat a l'hora de distribuir-los. Quan es tracta de sectors que funcionen de nit o en dies festius, o que tenen el seu punt àlgid en aquests temps no centrals, per exemple en els serveis lligats a l'oci, veiem com hi ha una tendència a que siguin els sectors socials més desfavorits els que cobreixen aquests horaris no desitjats: jovent, persones immigrades...

Temps i ciutat

Finalment, en el marc d'aquest procés de visibilització del temps com a qüestió d'interès públic, ens cal també fer referència a la ciutat com a àmbit temporal, als temps de la ciutat. En general les ciutats europees es caracteritzen, entre altres variables, per la rigidesa de temps i espais, en el sentit que els espais on es duen a terme les diverses activitats o serveis només són accessibles en determinats dies i hores al llarg de la setmana o al llarg de l'any.

Es tracta de ciutats que funcionen en base a un model social que ja no existeix o que tendeix a desaparèixer, el de la divisió tradicional del treball per sexes, que pressuposa que a cada llar hi ha una o més dones disponibles a qualsevol hora del dia, per anar a qualsevol punt de la ciutat, a resoldre qualsevol tasca, relacionada amb el benestar o la vida quotidiana de qualsevol membre de la unitat familiar. D'acord amb aquest model, no suposa cap problema que el temps d'accés a aquests serveis ciutadans coincideixi amb el temps de treball remunerat de la major part de la població treballadora.

Ara bé, quan les dones es converteixen en treballadores pel mercat deixa d'haver-hi aquella dona sempre disponible, però en canvi el ritme horari tradicional de la ciutat es manté i apareix el conflicte. La ciutat segueix funcionant per qui *no treballa*, per a les mestresses de casa, les persones jubilades... però esdevé inaccessible per la gran majoria de persones que han de fer grans equilibris i corredisses per esgarrapar aquells minuts que els permetin fer una compra o una gestió en una petita falca de temps, quan aquesta existeix. Altres vegades l'estratègia consisteix necessàriament en transferir a altres persones allò que ja no es pot fer: entre sexes, entre generacions, cap a professionals pagats.

L'alternativa a aquest desgavell passa per adaptar els ritmes horaris de la ciutat a les noves necessitats de la població que l'habita. Això no vol dir única-

ment canviar, diversificar o flexibilitzar els horaris dels serveis i els comerços, per tal de coordinar millor el temps privat i el temps públic de la vida quotidiana. El repte va més enllà, en el sentit de replantejar també el temps de treball del conjunt de la població, la seva durada, seqüència, sincronia, distribució... En tot cas el que interessa és veure quina nova cultura del temps, quines noves formes d'organització temporal de la vida ciutadana permetrien una millor qualitat de vida per tothom, però sobretot com podria canviar la vida de les ciutadanes, que ara per ara son les més afectades per la confusió existent.

És també per tot això que el temps, en la mesura en que ha esdevingut conflicte, ha entrat en l'esfera política com un tema estratègic i en diverses ciutats europees han començat a aparèixer algunes iniciatives i experiències d'intervenció política del temps.

Paral·lelament han aparegut altres iniciatives lligades al moviment de dones europeu en relació al tema de les dones i les ciutats, on la qüestió del temps hi té una certa presència. Un bon exemple d'aquestes iniciatives és la de la «Carta Europea de les Dones a les Ciutats», elaborada per diverses organitzacions europees i cofinançada per la Comissió Europea. Aquesta carta pretén esdevenir una plataforma comuna de reflexió i el focus de debat sobre els principals temes que afecten les dones a les ciutats: la planificació urbana i el medi ambient, la mobilitat, la seguretat urbana, l'entorn de vida i l'habitatge. Paral·lelament reivindica la vida quotidiana i les condicions de vida de les dones com a tema polític (European Charter, 1995).

L'experiència italiana: *le donne cambiano i tempi*

A finals dels anys vuitanta i sobretot durant la dècada dels noranta s'ha desenvolupat a Itàlia un gran debat públic i polític entorn el tema dels temps, desencadenat arrel de la campanya de discussió popular engegada pel Grup Dona del Partit Democràtic de l'Esquerra (PDS en endavant). Des d'aquest col·lectiu es pretenia analitzar la situació de les dones a partir d'una perspectiva completament nova, la dels temps, i al mateix temps relacionar-la amb la disponibilitat d'infraestructures urbanes, les seves característiques i els seus efectes sobre el col·lectiu femení. Aquest planteig havia de dur necessàriament a la generació de propostes innovadores, no només sobre els horaris de treball, sinó sobre la reorganització dels temps socials en general, és a dir sobre les alternatives possibles de reorganització i de conciliació dels temps de la vida, per fer-los més humans i més vivibles per tothom.

L'objectiu d'aquest projecte era aconseguir un gran suport popular, que es va concretar en la recollida de més de 300.000 signatures, que van permetre presentar al Parlament una proposta de llei d'iniciativa popular per intervenir sobre temps i horaris el 1990. La proposta de llei estava dividida en tres grans apartats, dedicats respectivament al temps de la vida, el temps de treball i el temps de la ciutat (Gruppo Interparlamentare Donne PDS, s.a.).

Respecte el temps de la vida es proposava generar normes que permetessin interrompre les relacions continuades de treball per fer front a altre tipus d'exigències en l'àmbit personal, familiar... Pel que fa al temps de treball la proposta de llei reclamava una jornada setmanal màxima de 35 hores, limitar el treball extraordinari, limitar el treball nocturn a certs sectors reconfirmar la prohibició del treball nocturn femení, establir compensacions en temps pel treball eventual extraordinari i finalment flexibilitzar l'horari del torn de treball. Finalment el bloc dedicat al temps de la ciutat proposa horaris pensats per la dona que treballa, repensar els horaris d'obertura i tancament dels comerços, les oficines, els serveis..., preveure un Pla regulador dels temps preparat pels Ajuntaments i la possibilitat de pagar els impostos i taxes en temps enlloc de diners (Gruppo Interparlamentare Donne PDS, s.a.; Vinay, 1992; Cordoni, 1993; De Cugis, 1997). Aquesta llei marc ha permès desenvolupar lleis específiques referents a aspectes concrets, per exemple la llei que regula els permisos laborals per maternitat/paternitat, afavorir iniciatives legislatives sobre els temps a nivell regional i introduir l'aspecte del temps en lleis de caràcter més general.

Un bon exemple d'aquest darrer efecte és l'article 36 de la nova llei italiana sobre l'ordenament de l'autonomia local de 1990, la llei 142/90. Aquest article delega en l'alcaldia la competència de coordinar els temps urbans, i no només els serveis que depenen de l'administració local, sinó també els serveis que depenen de l'administració central, així com les activitats privades, d'acord amb el que preveuen les lleis (Chiesi, 1992). Aquest article, ha estat utilitzat i aplicat a les ciutats on les dones i/o el moviment progressista eren forts i estaven més organitzats. En la pràctica això ha suposat en primer lloc emprendre l'estudi dels horaris urbans, inclosos els horaris socials, individuals i familiars, com a base sobre la qual prendre decisions i en una segona fase proposar Plans reguladors dels horaris (*Piani regolatori degli orari o Piani di coordinamento degli orari*), elaborats a partir de l'anàlisi de les necessitats de la població i que han abordat qüestions com els horaris dels serveis administratius, la circulació i la mobilitat, les polítiques socials, especialment les adreçades a la infància i a les persones grans... (OCDE, 1995b).

Una de les ciutats on més s'ha avançat en el disseny del Pla regulador dels horaris ha estat Milà, que compta amb un complet document on s'estudien l'oferta de serveis de la ciutat i els seus horaris i les demandes sobre ús del temps de la ciutadania. S'identifiquen les disfuncions dels temps urbans i es fan propostes específiques d'intervenció sobre els temps perquè siguin discutides i adoptades, si s'escau, a nivell polític i administratiu (Bonfiglioli, 1994). L'objectiu general d'aquest Pla regulador és el de millorar la qualitat de vida dels ciutadans i dels habitants temporals (*city users*) de Milà. Com a objectius específics es planteja: afavorir la flexibilitat horària, afavorir la desincronització d'activitats, promoure l'eficàcia i experimentar solucions (Urbanistica Quaderni, 1997). El Pla actua sobre el sistema d'horaris quotidians, els calendaris setmanals i anual de les activitats individuals, públiques i col·lectives (Comune di Milano, 1996).

Els efectes de la llei marc sobre els temps s'han fet sentir també en el camp regional, àmbit en el qual s'han desenvolupat algunes iniciatives legals adreçades a enfortir aquest nou enfocament del tractament de la vida quotidiana des de les institucions de govern. Trobem exemples d'aquestes iniciatives a la Ligúria i a Emília-Romanya, centrades principalment en abonar les accions dels municipis en aquest camp, en base a l'article 36 de la llei d'ordenament de l'autonomia local abans citada.

Entre les experiències pràctiques desenvolupades en l'àmbit local la pionera va ser la de l'Ajuntament de Mòdena,¹ ja que es va iniciar l'any 1987, és a dir abans que es disposés de la proposta de llei marc sobre els temps. L'estratègia en aquest cas va ser acollir-se al caràcter d'excepció que la legislació italiana reconeix per les ciutats o zones artístiques i monumentals a l'hora de regular el seu funcionament horari, per aprofitar posteriorment el marc d'actuació que ofereix la nova llei d'ordenament de l'autonomia local.

Les experiències desenvolupades en el marc d'aquesta iniciativa experimental es van basar en tres objectius principals: requalificació dels serveis municipals ampliant les oportunitats d'accedir-hi per diversos mitjans, aconseguir una interacció entre els temps dels serveis públics i els de les activitats privades i sistematitzar la informació sobre els horaris de la ciutat per tal de tenir-ne un millor coneixement sobre com basar les decisions (Cooperativa Le Nove, 1990).

Entre les accions dutes a terme per assolir aquests objectius es poden citar les següents: experimentacions horàries en determinats serveis, cens i mapificació de quasi 400 serveis públics i privats de la ciutat, enquesta adreçada a dones per identificar les seves prioritats i necessitats sobre el tema, intervencions en àrees estratègiques, com ara les escoles bressol i els serveis a la gent gran, unificació de la informació administrativa, diversificació d'horaris i dies de tancament del comerç i l'artesanat...

Per tal de reforçar la coherència de totes aquestes accions també es va crear a Mòdena un Centre de temps i horaris de la ciutat, encarregat de promoure i seguir les iniciatives de coordinació i harmonització dels horaris dels diversos serveis amb les exigències dels usuaris i les usuàries (Rinaldi, 1991). A partir de 1993 el projecte s'ha enriquit amb propostes i accions dirigides a afavorir la mobilitat urbana, per tal de superar els problemes derivats de l'excessiva sincronització dels horaris de les activitats a la ciutat i adequar-hi l'organització del transport públic (Bonfiglioli, 1994).

Mòdena va ser la primera ciutat italiana que es va aventurar a fer experiències concretes en l'àmbit del temps, però en aquests darrers anys una cinquantena de ciutats italianes han desenvolupat iniciatives relacionades amb les polítiques temporals. La ciutat de Venècia ha desenvolupat un model d'intervenció sobre els horaris dels serveis de la ciutat, que combina l'anàlisi de les necessitats amb una voluntat d'oferir d'oportunitats múltiples (Nava, 1997). Gènova i Roma també compten amb sengles Plans reguladors dels horaris de

¹ L'octubre de 1993 una delegació del projecte «A Barcelona les dones canviem els temps» de l'Ajuntament de Barcelona va visitar la ciutat i l'Ajuntament de Mòdena. Formar part d'aquest grup ens va permetre entrevistar alguns dels responsables de la iniciativa i tenir-ne un coneixement de primera mà.

la ciutat. Amb l'esperit d'augmentar l'accessibilitat i cobrir al màxim les necessitats, els desitjos i les demandes dels usuaris i usuàries, aquestes ciutats també han desenvolupat experimentacions puntuals en matèria d'horaris comercials i en l'administració municipal (Urbanística Quaderni, 1977).

Moltes altres ciutats italianes com ara Catània, Bolzano, Livorno, Novara, Vicenza, Savona o Trieste han iniciat algun tipus d'acció en aquest nou camp de treball, sigui en el pla dels estudis preliminars o de les experimentacions concretes, generalitzant una pràctica política innovadora i carregada de perspectives no només per les dones sinó pel conjunt de la població. Entre les mesures concretes que han materialitzat aquestes iniciatives destaquen sobretot les relacionades amb els canvis en els horaris dels serveis, per exemple Roma, Gènova, Trieste i Catània han experimentat amb els horaris dels comerços i Catània, Bolzano i Roma també han introduït modificacions en els horaris escolars. Hi ha hagut a més a més iniciatives específiques relacionades amb les polítiques temporals a moltes d'aquestes ciutats: el mercat setmanal de Gènova, la revitalització d'un determinat carrer a Bolzano, les banques del temps i la desertificació de la ciutat a l'estiu a Milà i Roma... (Bonfiglioli, 1997b).

Una trajectòria de gairebé deu anys en el tema dona prou perspectiva perquè s'hagin començat a fer valoracions de les experiències desenvolupades, principalment per part d'autors i autores que estan o han estat directament vinculats a aquests projectes. Franca Bimbi (1996) valora positivament les polítiques de temps de la ciutat pel que impliquen d'avenç cap a una major justícia de gènere: per la quantitat d'iniciatives legislatives sobre el temps que han sorgit i perquè això ha suposat la reobertura de la discussió sobre les responsabilitats de cura dels fills i filles. Troba, però, a faltar propostes concretes per recompondre els temps socials a través d'una nova política de cura, en coordinació amb la política d'igualtat d'oportunitats.

Carmen Belloni fa un balança d'aspectes positius i negatius. Entre els primers cita la major atenció prestada i la multiplicació dels estudis sobre la vida quotidiana a les ciutats i més concretament sobre la vida quotidiana de les dones a les ciutats. Paral·lelament s'ha desencadenat un esforç de reciclatge, d'adaptació i de reflexió des d'una perspectiva multisectorial del desenvolupament urbà. Entre els elements negatius destaca la novetat del tema, que fa que generi oposicions i conflictes oberts, conflictes per exemple entre les dones usuàries dels serveis i les dones que hi treballen, que es veuen defensant interessos comuns i contraposats alhora (OCDE, 1995b).

Alguns autors consideren que no és fàcil trobar trets comuns a les diferents polítiques del temps, sinó que cal estudiar cada cas per si mateix. Chiesi (1997) proposa fins i tot una tipologia de ciutats segons les seves experiències. Distingeix entre *plans explícits*, corresponents a ciutats que compten amb Plans reguladors del horaris totalment formalitzats i estructurats, com per exemple Milà o Gènova i *plans implícits*, els d'aquelles ciutats que, com Catània, Bolzano o Roma, inicien el seu camí amb experimentacions concretes, basant-se o inspirant-se en el que s'ha fet abans en d'altres ciutats.

Altres autors i planificadors insisteixen més aviat en les dificultats i les resistències amb què s'han trobat a l'hora de dur a la pràctica les iniciatives de modificació d'horaris i de reorganització dels temps urbans. Un dels aspectes a considerar és la forta inèrcia de molts dels actors implicats i les resistències a qualsevol canvi en els hàbits temporals adquirits, especialment pel que fa al temps de treball. Cal doncs tenir en compte que les modificacions proposades impliquen un cost d'ajustament que cal valorar i unes conseqüències difícils de preveure i de controlar, que poden fins i tot derivar en efectes perversos o no desitjats (Chiesi, 1992).

Aquestes resistències no s'expressen només a nivell individual o puntual, sinó que les opinions col·lectives, representades pels sindicats, són també refractàries als canvis tendents a la flexibilització o a la diversificació dels temps de treball, ja que creuen que això implica un debilitament de la negociació col·lectiva en matèria de temps de treball i una confrontació creixent de conflictes i interessos entre col·lectius de treballadors (European Trade Union Institute, 1986). Hi ha també entre els sindicats, sobretot en l'àmbit local, una por a posicionar-se alhora d'aplicar mesures concretes, pel temor a perdre suport entre els seus votants o militants. Les associacions de comerciants defensen dos plantejaments diferenciats: la gran distribució, que en general és favorable als canvis i el petit comerç de base familiar, que manté una oposició frontal a canviar els horaris tradicionals (Bonfiglioli, 1994).

Altres temors s'expressen en el sentit que la possible limitació del finançament públic i el retorn a la privatització del treball de cura familiar, en el marc de la crisi de l'estat del benestar, impedeixin el desenvolupament de tot el potencial que conté la proposta de llei (Scarponi, 1990). En aquesta mateixa línia s'expressa Laura Balbo² quan alerta sobre la crisi de l'atur, que al mateix temps que desencadena propostes de canvis en els temps de treball, pot fer perillar el dret de les dones al treball, amenaçant-les amb el retorn a l'espai domèstic i al paper tradicional del treball de cura.

Un darrer front opositor apareix dins del mateix moviment feminista, per part d'aquelles persones que creuen que la reorganització dels temps de la ciutat pot ser contraproductiu per les dones. En augmentar les oportunitats d'accés als serveis es contribueix a perpetuar la doble càrrega de la dona treballadora, és a dir hi ha el temor que allò que havia nascut com una política dirigida a millorar la qualitat de vida de les dones de les ciutats, dificulti o retardi un canvi molt més estratègic en la línia de la corresponsabilització.

Barcelona i les polítiques sobre els temps

Des de finals de la dècada dels vuitanta, però sobretot en els darrers anys, l'Ajuntament de Barcelona també s'ha interessat per les qüestions relacionades

² Conferència pronunciada a Barcelona, en el marc del Congrés «Dones, Salut i Treball», el 12 de novembre de 1993.

amb els temps de la vida quotidiana de la població i més concretament en la seva vivència per part de les dones de la ciutat. Aquest interès s'ha concretat, des de 1991, en el desenvolupament del Programa «A Barcelona les dones canviem els temps», que des del seu inici ha comptat amb la participació de l'Associació Salut i Família i amb el suport de diferents administracions: Institut Català de la Dona, Diputació de Barcelona, Instituto de la Mujer i Comissió Europea. Els objectius que aquest Programa es proposa són: incidir en els mecanismes que fan de l'organització social del temps un element de desigualtat; incidir en l'adequació dels temps, els espais i les formes de vida a les noves necessitats de les dones i impulsar accions exemplificadores que afavoreixin el reconeixement social del treball reproductiu i de cura de les persones (Ajuntament de Barcelona, 1997).

En el marc d'aquest Programa s'han desenvolupat activitats d'investigació, de reflexió i de sensibilització, així com alguns projectes amb caràcter experimental. El 1991 es va celebrar un primer debat sobre el tema dels temps en la reunió de treball: «Els temps de les dones: de la reflexió a la pràctica» (Ajuntament de Barcelona, 1991). L'any següent el Grup Dona del Consell Municipal de Benestar Social va proposar el tema del temps a les ciutats i va desenvolupar un treball de reflexió i de recopilació de legislació sobre la matèria, generant propostes diverses (Consell Municipal de Benestar Social, 1993).

L'Ajuntament de Barcelona va assumir aquesta proposta del Consell i va decidir iniciar una primera experimentació al barri de Sants de Barcelona. Com a element preparatori d'aquesta experimentació, l'Ajuntament i l'Associació Salut i Família varen encarregar a l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona un estudi qualitatiu, sobre les dones i l'ús del temps al barri de Sants (Garcia Ramon, Cànoves i Prats, 1994; Prats, Garcia Ramon i Cànoves, 1995). Aquest primer estudi es va poder completar el 1995 amb la realització d'un treball de tipus quantitatiu, una enquesta sobre l'ús del temps per part de les dones al conjunt de la ciutat, realitzat també per l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona (Garcia Ramon, Cànoves i Prats, 1995; Prats, Garcia Ramon i Cànoves, 1996).

Sobre la base d'aquests treballs i dels contactes establerts amb el teixit associatiu del barri, l'equip de l'Ajuntament de Barcelona va fer una sèrie de propostes que es repartien en tres àmbits principals. El primer estava dedicat a l'autogovern del temps, i feia referència a la possibilitat de modificar els horaris dels serveis públics i privats, per tal de reconciliar l'eficàcia i la millora de l'accés als serveis amb una millor qualitat de vida de les persones usuàries i treballadores dels serveis. El segon se centrava en les qüestions de l'ocupació, la igualtat i l'atenció a la infància, especialment el temps de cura i pretenia sensibilitzar sobre la necessitat de compartir i repartir responsabilitats en aquest tema. El tercer àmbit s'ocupava del petit comerç i els mercats municipals, concretament del temps d'obertura i la millora de l'accés a aquests establiments (Ajuntament de Barcelona, 1994). Entre les propostes que s'han anat duent a la pràctica al barri de Sants cal destacar l'organització d'espais d'acollida dels

infants abans de l'horari d'entrada a l'escola primària, anomenats «espai-joc» i l'obertura de les ludoteques els dissabtes al matí (Codina i Boix, 1995, Ajuntament de Barcelona 1997).

Entre les activitats de sensibilització va destacar la campanya institucional de l'Ajuntament de Barcelona, del dia 8 de març de 1995, basada en l'eslògan «Temps per a mi». Es van editar tríptics, pòsters, un espot televisiu i es van celebrar nombrosos actes divulgatius sobre el tema als diferents barris de la ciutat, però d'una manera especial al barri de Sants, que estava sent protagonista de la primera experiència.

El 1996 es va celebrar a Barcelona el Seminari Internacional «A Barcelona les dones canviem els temps», que va comptar amb la participació d'especialistes internacionals i de persones que treballen sobre aquests temes a nivell local. L'aportació d'experiències i treballs fets en d'altres països europeus va propiciar la reflexió i va ajudar a orientar el futur del Programa. Finalment l'any 1998 Barcelona ha posat en marxa el primer Banc del Temps Comunitari. Aquesta experiència, que compta amb el suport econòmic de la Unió Europea, s'ha inspirat clarament en les experiències italianes de gestió de bancs del temps en ciutats com Venècia o Milà. Aquest Banc del Temps té la seva seu al Centre Cívic del Districte d'Horta-Guinardó i és gestionat per un grup de dones d'una entitat del barri.

Altres experiències de polítiques sobre els temps a Europa

D'entre les experiències d'aplicació de polítiques sobre els temps, de les quals tenim coneixement, hem seleccionat dos casos que ens semblen il·lustratius de l'experiència europea i que al seu torn han estat també font d'inspiració i d'aprenentatge per l'experiència italiana abans comentada. Ens referirem en primer lloc i principalment a l'experiència francesa i en segon lloc a l'experiència dels països europeus del nord, especialment de Suècia. Val a dir que en ambdós casos i semblantment ens passaria si ens referíssim a altres països (OCDE, 1995a), la major part de mesures experimentades s'adrecen a la regulació del temps de treball, mentre que la resta de temps de la vida s'obvien, tendeixen a associar-se a l'àmbit privat i les administracions són molt més reservades a l'hora de respondre a les necessitats que se'n deriven.

França ha estat capdavantera tant en el debat sobre l'organització del temps de treball, com en la posada en pràctica de mesures sobre aquesta qüestió o sobre altres aspectes relatius als temps. Des de finals dels anys cinquanta es planteja en aquest país la necessitat de respondre als problemes generats per les grans aglomeracions urbanes, com per exemple la congestió del tràfic a les hores punta i els costos que se'n deriven i comencen a sorgir les primeres iniciatives de desincronització dels horaris de treball.

El 1961 es crea un *Comitè National pour l'aménagement des horaires de Travail*, encarregat de promoure experiències de diversificació horària així com de

desincronització dels períodes de vacances en diverses àrees urbanes. El 1966 es crea un altre organisme, específicament dedicat a estudiar el tema dels horaris per la regió de París, la novetat és que en aquest cas no es limita estrictament als horaris de treball, sinó que també contempla els horaris de les activitats lligades al temps lliure. Paral·lelament en els anys setanta es creen, per iniciativa de l'administració, dos grups d'estudis dedicats a reflexionar i fer propostes sobre el tema i que generaran, entre altres, informes com el *Rapport Labrousse* sobre l'organització del temps de 1975 (Échange et Projets, 1980).

Les diferents mesures dutes a terme al llarg d'aquestes tres dècades en matèria d'organització dels temps es poden classificar en tres grans blocs: les mesures dirigides a esglaonar els períodes de vacances; la flexibilització dels horaris de treball i finalment les experimentacions d'organització global dels temps en àrees urbanes. Aquest darrer aspecte, que és el que més ens interessa destacar, fa referència a les experiències desenvolupades a partir de 1976 en catorze ciutats pilot i que s'adreçaven bàsicament a afrontar quatre tipus de problemes: la congestió de la circulació, la inadaptació dels horaris de funcionament dels serveis a les necessitats de les persones usuàries, la subutilització dels equips col·lectius i la necessitat d'animació social en períodes específics i per determinats grups de població³ (Échange et Projets, 1980).

Notem que aquest tipus de propostes varen sorgir inicialment per donar resposta a una necessitat econòmica i social, com a possible solució a un o diversos problemes generats per la modernització i la urbanització. En un segon moment comencen a incorporar referències a la qualitat de vida, és a dir, es comença a valorar el que les persones tenen a guanyar individualment de resultes d'aquestes transformacions, pel que fa a l'autogestió del propi temps. Creiem que restava per fer un pas en el sentit de valorar quina és la incidència d'aquestes transformacions dels temps socials en les desigualtats socials i de gènere i com es poden reformular perquè incorporin entre els seus objectius la disminució o l'eliminació d'aquestes desigualtats. Ens sembla que aquesta és l'aportació específica de la recent proposta italiana, en el sentit que recull tota aquesta experiència francesa dels anys setanta i l'enriqueix amb un renovat enfocament de gènere.

El debat sobre els temps continuarà en la dècada dels anys vuitanta empès, entre altres raons, per l'arribada de l'esquerra al poder a França, que permetrà dur a la pràctica alguns dels projectes sobre els temps que s'havien gestat durant l'anterior dècada, tant en l'àmbit de la intervenció política com pel que fa a les iniciatives legislatives. Cal remarcar que també en aquest cas l'eix central de les actuacions segueix essent el del temps de treball.

El 1982 s'aprova una nova llei sobre els drets dels treballadors que suposarà la reducció de la setmana laboral a 39 hores i la introducció de la cinquena setmana de vacances, mesures encaminades a assolir en el futur la setmana de 35

³ Una explicació detallada d'aquestes i altres experiències sobre els temps, així com una valoració dels seus resultats, es pot trobar al treball del grup Échange et Projets *La révolution du temps choisi*, 1980, pp. 125-151.

hores, en la línia de les reivindicacions sindicals (Rigaudiat, 1993). Aquestes mesures marc s'acompanyen d'altres mesures més específiques que Giovanni Gasparini classifica i identifica amb tres fases: les mesures de reducció del temps de treball que responen a les demandes dels treballadors, la reducció i l'organització del temps de treball que pretén evitar acomiadaments i fer front a la crisi de l'ocupació i la reducció i finalment l'organització del temps de treball que ha de respondre a les demandes de flexibilitat i eficiència de l'organització productiva (Gasparini, 1985).

En l'àmbit de l'estudi i les propostes hem de citar, per la seva influència en moltes d'aquestes polítiques desenvolupades per l'administració, la del treball a temps escollit, *travail à temps choisi*, desenvolupada pel grup *Échange et Projets*. Encara que és difícil resumir el contingut de la proposta en poques línies podem dir que pretén que cada treballador tingui dret a escollir les formes més diversificades possibles de reducció del temps de treball, amb la corresponent reducció de salari, però conservant el dret a ser readmès a temps complet quan ho decideixi. La proposta es basa doncs en la idea de l'autogestió o l'autogovern del temps de que parlàvem abans, prestant també atenció a la qualitat de vida i a la relació amb els altres temps socials (*Échange et Projets*, 1980; Gasparini, 1985). La dicotomia que aquest treball planteja és la de temps de treball/temps lliure, proposa reduir l'un per augmentar l'altre. Ara bé quan es parla de temps de treball està fent referència al treball productiu o pagat, per tant creiem que hi manca la perspectiva del treball domèstic o reproductiu, en el sentit que reduir el temps de treball no només dóna lloc a temps lliure, sinó que genera disponibilitat per fer i per corresponsabilitzar-se del treball reproductiu.

La nova arribada de l'esquerra al govern francès a finals dels anys noranta, ha suposat la recuperació de l'esperit d'aquestes propostes. Actualment amb un aire renovat i adaptat a reptes més actuals, com el de l'atur, França torna a ser capdavantera a Europa en l'adopció de mesures relatives al temps de treball. L'anomenat Pla Aubry avança, entre d'altres mesures, en la reducció de la jornada laboral i la flexibilització del temps de treball.

L'experiència d'intervenció sobre els temps als **països escandinaus** s'ha desenvolupat en dos fronts. D'una banda les polítiques directament adreçades a l'ocupació, entre les que destaca la política del cicle de la vida, que lliga ocupació i formació, i d'altra banda les polítiques del temps de cura, *time to care*, enclavades en el marc del que ha estat el desenvolupament de l'anomenat Estat del Benestar.

La política del cicle de la vida és la que permet una carrera laboral flexible, amb entrades i sortides del mercat de treball, on sigui possible deixar de treballar temporalment (per diferents raons) sense perdre l'oportunitat de retornar després al treball i sobretot poder fer-ho sense penalitzacions. Pel que fa a la política del temps de cura, val a dir que ha estat aplicada experimentalment a Suècia i implica accions en l'oferta de serveis socials, en l'ocupació, la cultura... es planteja donar resposta a les necessitats de cura de la població de manera col·lectiva i amb l'objectiu de reduir les desigualtats de gènere en aquest camp (Balbo, s.a.).

A altres països del nord d'Europa, com per exemple **Alemanya**, també hi ha hagut iniciatives de polítiques temporals, encara que molt més lligades als efectes externs de les regulacions del temps de treball, com per exemple els canvis en l'organització de la jornada laboral a Volkswagen, que no pas a l'enfocament integrador de «temps de les ciutats» tal com es coneix a Itàlia. S'han estudiat les lògiques temporals de determinats serveis com per exemple les escoles, els hospitals la policia... i s'ha observat que tenen en compte les necessitats dels treballadors del sector, però que en canvi sovint no integren les necessitats dels usuaris. Les ciutats alemanyes on fins ara s'estan desenvolupant recerques sobre l'organització del temps o experiències puntuals de polítiques temporals han estat Brema, Hamburg, Hannover, Bonn, Karlsruhe, Münster i Wolfsburg (Henckel, 1997).

Conclusions

A través dels nombrosos exemples citats hem pogut constatar l'interès de les administracions (locals, regionals o estatals) per intervenir en la gestió dels temps quotidians. Aquesta realitat és comuna a diferents indrets d'Europa, però cal assenyalar que la major part de les propostes sobre els temps es plantegen en l'àmbit urbà. A vegades es formulen des de les regidories de benestar social i menys sovint des de les de planificació i urbanisme. Es tracta en tot cas de propostes molt lligades, i sovint limitades, a les polítiques locals: aquest seria el cas de les ciutats italianes, així com de la ciutat de Barcelona. També hem pogut veure com, precisament en aquests casos, la iniciativa de repensar els temps de les ciutats ha sorgit de col·lectius de dones o d'organismes públics encarregats de vetllar per la igualtat d'oportunitats entre dones i homes. No és casual que això hagi estat així, ja que són precisament les dones les que més sofreixen les conseqüències d'una organització temporal de la ciutat que de cap manera respon a les seves noves necessitats.

En el fons plantejar-se o reclamar una acció política sobre els temps de la ciutat expressa un desig d'una millor qualitat de vida, una voluntat de reinventar o readaptar el ritme temporal de la ciutat a les necessitats dels qui l'habituen. I això, l'estudi de la qualitat de vida, ja fa força temps que Hägerstrand ens recordava que també és feina de la geografia (Hägerstrand, 1970). Es tractaria doncs de trobar un equilibri entre desitjos, necessitats i interessos de la població, d'una banda i entre població usuària, treballadora i gestora dels serveis d'una altra. Trobar aquest equilibri passa necessàriament per un nou pacte social, que posi la vida quotidiana, i la conciliació de responsabilitats al centre del debat. Les polítiques sobre el temps pretenen avançar en aquest sentit, però ho fan molt lentament, sobre la base de l'experimentació i a vegades corrent el perill de ser rebutjades si no responen a demandes socials explícites. Cal, tanmateix, valorar molt positivament aquesta línia de treball i encoratjar a més ciutats a incorporar-la en el futur.

Referències bibliogràfiques

- AJUNTAMENT DE BARCELONA (1991): *El temps de les dones: de la reflexió a la pràctica*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona.
- AJUNTAMENT DE BARCELONA (1994): *A Barcelona les dones canviem els temps. Propostes per una experiència pilot*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Text mecanografiat.
- AJUNTAMENT DE BARCELONA (1997): *A Barcelona les dones canviem els temps*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona.
- ANNALES (1997): *Les Annales de la Recherche Urbaine. Emplois du Temps*, 77.
- AZNAR, Guy (1994): *Trabajar menos para trabajar todos*, Madrid, HOAC.
- BALBO, Laura (1978): «La doppia presenza», a *Inchièsta*, 32 pp. 3-6.
- BALBO, Laura (s.a.) «L'uso del tempo come progetto sociale», a s.t., pp. 67-70.
- BIMBI, Franca (1991): «Cittadine/cittadini del proprio tempo», a BALBO, Laura (ed.) *Tempi di vita*, Milà, Feltrinelli; pp 41-44.
- BIMBI, Franca (1996): «Conciliare i ruoli o ricomporre i tempi?», Text mecanografiat.
- BONFIGLIOLI, S. (ed.) (1994): *Il Piano degli orari. Antologia di materiali per progettare ed attuare politiche pubbliche*, Milà, Angeli.
- BONFIGLIOLI, Sandra (1997a): «Le politiche dei tempi urbani», *Urbanistica Quaderni*, 12 pp. 9-13.
- BONFIGLIOLI, Sandra (1997b): «Les politiques des temps urbains en Italie», *Les Annales de la Recherche Urbaine*, 77, pp. 22-29.
- BOULIN, Jean-Yves, CETTE, Gilbert i TADDEI, Dominique (1992) «Le temps de travail, une mutation majeure», *Futuribles*, 165-166 pp. 7-18.
- BROWNE, Enrique (1983): «Tiempo y ciudad», *Ciudad y Territorio*, pp. 5-17.
- CHIESI, Antonio M. (1992): «Politiche del tempo, metodi di ricerca e strumenti di intervento», *Nuovo governo locale*, 2, pp.
- CHIESI, Antonio M. (1997): «Alcune dimensioni costanti dei Pro», *Urbanistica Quaderni*, 12, pp. 51-54.
- CODINA OLIVÈ, Pilar i BOIX JUNQUERA, Isabel (1995): «L'espai-joc», a *Perspectiva escolar*, 192, pp. 64-67.
- COMISIÓ EUROPEA (1995): *El empleo en Europa 1995*, Brusel·les, Comisión de las Comunidades Europeas.
- COMUNE DI MILANO (1996): *Progetto Piano Regolatore degli orari 1991-1995*, Milà, Comune di Milano. Text mecanografiat.
- CONSELL MUNICIPAL DE BENESTAR SOCIAL (1993): *Propostes 1992*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona.
- COOPERATIVA LE NOVE (1990): *Le donne nella città: tempi, bisogni e servizi. Rapporto di ricerca*, Mòdena, Comune di Modena.
- CORDONI, Elena (1993): «Las mujeres cambian los tiempos», *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 2, pp. 221-237.

- DE CUGIS, Alessandra (1997): «La loi sur le temps dans les villes italiennes» in *Descrivere e valutare i processi di attuazione*, a *Les Annales de la Recherche Urbaine*, 77, pp. 31-39.
- ÉCHANGE ET PROJETS (1980): *La Révolution du temps choisi*, Paris, Albin Michel.
- ELIAS, Norbert (1989): *Sobre el tiempo*, Mèxic DF, Fondo de Cultura Económica.
- EUROPEAN CHARTER (1995): *European Charter for Women in the City*, Brusel-les, Eurocultures.
- EUROPEAN TRADE UNION INSTITUTE (1986): *Flexible working time and family life*, Londres, Policy Studies Institute.
- GARCIA RAMON, M. Dolors, CANOVES, Gemma i PRATS, Maria (1994): *Les dones i l'ús del temps. El cas del barri de Sants*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona.
- GARCIA RAMON, M. Dolors, CANOVES, Gemma i PRATS, Maria (1995): *Mujeres, ciudad y tiempo cotidiano. Un enfoque cuantitativo del estudio el tiempo de las mujeres de 25 a 50 años en Barcelona*, Bellaterra, Institut d'Estudis Metropolitans. Text mecanografiat.
- GASPARINI, Giovanni (ed.) (1985): *Tempo e orario di lavoro. Il dibattito in Francia*, Roma, Edizioni Lavoro.
- GERSHUNY, Jonathan (1987): «Estilo de vida, estructura económica y uso del tiempo», *Revista Española de Investigaciones sociológicas*, 38, pp. 163-191.
- GERSHUNY, Jonathan (1992): «La répartition du temps dans les sociétés post-industrielles», *Futuribles*, 165-166, pp. 215-226.
- GIACOMINI, Bruna (1985): «Sincronie perdute: tempo e orario nella vita delle donne», a BIMBI, Franca i PRISTINGER, Franca (ed.) *Profili sovrapposti*, Milà, Angeli; pp. 166-183.
- GRUPPO INTERPARLAMENTARE DONNE. PARTITO DEMOCRATICO DELLA SINISTRA (1991): *Le Riforme al femminile 1987-1991. Cosa abbiamo fatto in parlamento*, Partito Democrático della Sinistra, Opuscle.
- GUERRA, Elda i PESCE, Adele (1991): «Lavoro e differenza sessuale», *Inchiesta*, (ottobre-dicembre 1991), pp. 21-31.
- HÄGERSTRAND, Torsten (1991a, original 1970): «¿Qué hay acerca de las personas en la ciencia regional?», a BOSQUE, J. i DÍAZ, M.A. (ed.): *Geografías personales Alcalá de Henares*, Universidad de Alcalá de Henares; pp. 93-109.
- HENCKEL, Dietrich (1997): «Formes urbaines et durée du travail», *Les Annales de la Recherche Urbaine*, 77, pp. 47-51.
- KATZ, Cindi i MONK, Janice (eds.) (1993): *Full circles*, London, Routledge.
- NAVA, Paola (1997): «Politiche dei tempi ed innovazione nei servizi dell'amministrazione comunale a Venezia», *Urbanistica Quaderni*, 12, pp. 20-24.
- NOWOTNY, Helga (1993, original alemany 1989): *Tempo privato. Origine e struttura del concetto di tempo*, Bolonya, Il Mulino.

- OCDE (1995a): *La flexibilité du temps de travail. Négotiations collectives et intervention de l'état*, Paris, OCDE.
- OCDE (1995b): *Les femmes et la ville*, Paris, OCDE.
- OFFE, Claus; HEINZE, Rof i BRALEY, Alan (1992): *Beyond employment: time, work and the informal economy*, Cambridge, Polity Press.
- PAOLUCCI, Gabriella (1993): «Nuove tecnologie produttive: nuove libertà?», *Democrazia e diritto*, 3, pp. 179-203.
- PAOLUCCI, Gabriella (1996): «The Changing Dynamics of Working Time», *Time & Society*, 5 (2), pp. 145-167.
- PRATS, M., GARCIA RAMON, M.D. i CÁNOVES, G. (1995): «El uso del tiempo en la ciudad. Un enfoque cualitativo y de género», *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, 14, pp. 63-78.
- PRATS, M., GARCIA RAMON, M.D. i CÁNOVES, G. (1996): «Els temps de la vida quotidiana de les dones de Barcelona», *Barcelona Societat*, 5, pp. 105-109.
- RIGAUDIAT, Jacques (1993): *Réduire le temps de travail*, Paris, Syros.
- RINALDI, Alfonsina (1991) «Tempo e orari nella città: l'esperienza di Modena», *Prisma*, 23, pp. 43-57.
- SARACENO, Chiara (1991): «Ciclo di vita/corso di vita», a BALBO, Laura (ed.): *Tempi di vita*, Milà, Feltrinelli; pp. 33-37.
- SCARPONI, Stefania (1990): «La proposta di legge sui tempi», *Cambiare i tempi di vita*, Roma, ITER; pp. 57-65.
- TEMPIA, Anna (1991): «Desincronizzazione», a BALBO, Laura (ed.): *Tempi di vita*, Milà, Feltrinelli; pp. 48-52.
- URBANISTICA QUADERNI (1997): *Urbanistica Quaderni. Il tempo e la città fra natura e storia. Atlante di progetti sui tempi della città*, 12, Supplement del núm. 107 d'Urbanistica, editat per Sandra Bonfiglioli i Marco Mareggi.
- VINAY, Paola (1992): «Donne e flessibilità del lavoro, dalla economia informale alla riorganizzazione dei tempi», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 32, pp. 189-205.